

שמואל פיינר, זהר שביט, נטלי ניימרק־גולדברג, טל קוגמן
(עורכים)

הספרייה של תנועת ההשכלה

יצירתה של רפובליקת הספרים בחברה היהודית
במרחב הדובר גרמנית

הוצאת עם עובד

Shmuel Feiner, Zohar Shavit, Natalie Naimark–Goldberg, Tal Kogman (eds.)

The Library of the Haskalah

*The Creation of a Modern Republic of Letters in Jewish Society in the
German–Speaking Sphere*

ספר זה יצא לאור בסיוע
הקרן הלאומית למדע

מכון ליאו בק ירושלים לחקר יהודי גרמניה ומרכז אירופה

אוניברסיטת בר־אילן – הקתדרה על שם בראון לתולדות היהודים בפרוסיה
וקרן קושיצקי, המחלקה לתולדות ישראל

כל הזכויות לספר זה בעברית שמורות למחברים ולהוצאת ספרים עם עובד בע"מ.

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לבצע בפומבי, לתרגם,
לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי – אלקטרוני,
אופטי, מכני או אחר – את החומר שבספר זה או חלק שהוא מהחומר
שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה או בחלק
ממנו אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת מהמוציא לאור, שתיתן מראש ובכתב.

איור העטיפה לקוח מכתב יד השייך לאוסף שהתגלה במחלקה לכתבי יד אוריינטליים
בספריית ברלין (Staatsbibliothek zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz, Orientabteilung), מספר קטלוג Ms.or.fol.1267
ציילום ספרי ההשכלה שבעטיפה: נעם פיינר

© הוצאת ספרים עם עובד בע"מ, תל אביב

נסדר בסטודיו ע.נ.ע. בע"מ

נדפס בתשע"ה בדפוס קורדובה חולון

All rights reserved

© Am Oved Publishers Ltd. Tel Aviv 2014

Printed in Israel • ISBN 978-965-13-2442-0

תוכן העניינים

7	תודות
9	מבוא: זהר שביט, שמואל פיינר, נטלי ניימרק-גולדברג, טל קוגמן
	חלק ראשון: ספריית ההשכלה כמהפכת תרבות
	שמואל פיינר: "כי החל האמת להראות זרוע גבורתו נגד עוכריו":
23	מגמות חתרניות בספריית ההשכלה בשלהי המאה ה-18
	זהר שביט: מה אתה עושה כשאתה קם בבוקר: תפקידה של
39	"ספריית ההשכלה" בשינוי ההביטוס היהודי
63	דויד סורקין: השכלה ואמנציפציה: דו"ח ביניים
	חלק שני: בתי הדפוס של ההשכלה בעולם הדפוס היהודי
81	טל קוגמן: מן הדפוס לכתב יד – עלונים ברפובליקת ההשכלה
	נטלי ניימרק-גולדברג: יזמים בספריית ההשכלה: המביאים לבית הדפוס
102	והפקת הספר המשכילי
	מושה פלאי: המלבה"ד הנכרי אנטון שמיד – מדפיס ספרי קודש
130	וספרי השכלה
	חלק שלישי: שוק הספרים המודרני
	טל קוגמן: הסכמות בספרות ההשכלה: מנגנוני תכנון ופיקוח
155	על הספר בעולם היהודי
	חגית כהן וסטפן ליט: מחוץ לחדר הקהל: פרסום ספרים
195	ושיווקם ברפובליקת ההשכלה
	ויליאם היסקוט: הופעה והתבססות: ספרים של יהודים נאורים
234	ושל משכילים בקטלוג יריד הספרים בלייפציג

- חלק רביעי: קהל הקוראים והקונים של ספרות ההשכלה**
- סטפן ליט: רשימות של חותמים מראש כמפתח לחקר ציבור
 הקוראים של ההשכלה 273
- חגיית כהן: בין מודרנה למסורת: התקבלותה של ספרות**
 ההשכלה בספריות יהודיות פרטיות במרחב האשכנזי משלהי
 המאה ה-18 ועד לעשור השני של המאה ה-19 309
- יהודה פרידלנדר: דמות הקורא המשכיל בעיני סופרי ההשכלה**
 כמשתקף בהקדמות ליצירותיהם בשלהי המאה ה-18 ובתחילת
 המאה ה-19 337
- יונתן מאיר: יוסף פרל, רבי נתן מנמירוב והמצאת "הספרים הקדושים"** 350
- חלק חמישי: בין ספריית ההשכלה ובין רפובליקת הספרים של הנאורות**
- נטלי ניימרק-גולדברג: בהשכלה ומעבר לה: כניסתם של משכילי**
 ברסלאו לרפובליקת הספרים הגרמנית 395
- כריסטוף שולטה: ספרי מדע ופילוסופיה מאת יהודים בשנים**
 1700-1835: סקירה 431
- רן הכהן: גרמנית באותיות עבריות: כמה הערות על מערכת**
 כתיבה היברידית 459
- המשתתפים בכרך** 475
- מפתח השמות והעניינים** 479

מבוא

זהר שביט, שמואל פיינר, נטלי ניימרק-גולדברג, טל קוגמן

באמצע המאה ה־18, בניסיון נחשוני וחסר תקדים לייסד בברלין כתב עת עברי (קהלת מוסר, 1755), נפתח מהלך תרבותי ביהדות אשכנז – מפעל בנייתה של תרבות ספר מודרנית. מאז, ובמשך כמה עשורים, הוקמה בשדה התרבות של הקהילות היהודיות במרחב הדובר גרמנית ספרייה חדשה. הספרייה הזו העשירה את "ארון הספרים" היהודי, ביקרה את הספרייה התורנית ולא אחת קראה עליה תיגר.

כך זה מסכם פרויקט מחקר חלוצי שעניינו ספריית ההשכלה; מפעל שחקר את התגבשותה והתפתחותה של תרבות הספר היהודית המודרנית באמצע המאה ה־18 ועד לעשור השלישי של המאה ה־19, והוא תוצר של שיתוף פעולה בין חוקרים מאוניברסיטת תל־אביב ומאוניברסיטת בר־אילן בישראל ואוניברסיטת פוטסדם בגרמניה.¹ מחקר ההשכלה הרבה לעסוק

1 את הפרויקט ניהלו פרופ' זהר שביט מאוניברסיטת תל־אביב, פרופ' שמואל פיינר מאוניברסיטת בר־אילן ופרופ' כריסטוף שולטה מאוניברסיטת פוטסדם, במימון קרן ישראל־גרמניה (GIF) והקרן הלאומית למדע (ISF). הוא הורכב מכמה תתי־פרויקטים. שניים מהם – "ספריית ההשכלה, 1755–1812: היווצרותה של תרבות הספר המודרני ביהדות גרמניה", בשנים 2004–2007, ו"צמיחתו של שוק הספרים היהודי המודרני ויצריו", שהתנהל בשנים 2008–2010 – מומנו באמצעות קרן ה־GIF ונערכו בשיתוף שלוש האוניברסיטאות: תל־אביב, בר־אילן ופוטסדם; את פרויקט "בניית קהיליית ההשכלה: מקהלת מוסר עד בכורי העתים", שהתנהל בשנים 2008–2011, מימנה הקרן הלאומית למדע (ISF) והוא נערך בשיתוף פעולה בין אוניברסיטת בר־אילן ואוניברסיטת תל־אביב. החוקרים שהשתתפו במחקר הם: ד"ר ויליאם היסקוט, ד"ר חגית כהן, ד"ר סטפן ליט, ד"ר נטלי ניימרק־גולדברג, ד"ר טל קוגמן וד"ר אנדריאס קנקה. וגם בכרך זה נכללים כמה מאמרים של החוקרים שהשתתפו בפרויקט המחקר וגם של חוקרים שהשתתפו בסדנה "ספריית ההשכלה: שוק הספרים היהודי המודרני, יוצריו וקוראיו", שנערכה בחסות הקרן הלאומית למדע לקראת תום הפרויקט.

בספרות ההשכלה כתופעה אינטלקטואלית, והותיר בשוליו את הדיון בפן החברתי-תרבותי שלה. רוב המחקרים על ההשכלה העדיפו לעסוק בטקסטים עצמם ובהוגים הבולטים שהיו פעילים בתנועה, והביעו עניין מועט יחסית בערוצים שבאמצעותם הגיעו טקסטים אלו לציבור הקוראים; עוד פחות מכך עסקו באופני התקבלותם, בהשפעתם על תפיסת העולם של הקוראים ובזיקתם לדפוסי החיים של קוראיהם.

מחקר זה ביקש לבחון היבטים אלו, שנזנחו במחקר ההשכלה, ועשה זאת במערכת מושגית סוציו-היסטורית שאפשרה לו לחקור מנקודת מבט חדשה את ההיסטוריה החברתית של הרפובליקה המודרנית של הספר היהודי. המאמרים בכרך, שהם ברובם תוצרי של פרויקט זה, עוסקים במכלול שאלות הנוגעות ליצירה של ספריית ההשכלה, לתפוצתה, לתהליכי התקבלותה ולתגובות שעוררה בחברה היהודית. המחקרים בוחנים היבטים שכמעט לא נחקרו קודם לכן, ובהם המנגנונים ודרכי הפעולה ששימשו את תנועת ההשכלה בייצור הספר ובהפצתו, דפוסי השיווק של תוצריה, והדרכים להבנייתו של ציבור הצרכנים של ספריית ההשכלה.

בתחילת העבודה התמקד המחקר בהרחבת הידע על "ספריית ההשכלה הגרמנית-יהודית" ובהעמקתו. מדובר בספרייה שהיקפה הוערך בכמה מאות ספרים, ונעשה ניסיון לשחזר ככל האפשר את הקורפוס המלא של ספריית ההשכלה בעברית ובגרמנית כאחד. בזמן העבודה התברר כי בספריית ההשכלה הגרמנית-יהודית יש שתי ספריות שונות, שהתגבשו בד בבד במרחב הגרמני-יהודי, וקיימו ביניהן יחסי גומלין: "ספריית ההשכלה" ששפתה בעיקר עברית ו"ספריית היהודים בנאורות" שנכתבה בשפות אחרות, בעיקר גרמנית. "ספריית ההשכלה" נועדה לקהל יהודי (אם כי היא הגיעה לעתים גם ללא יהודים), כדי להפיץ בציבור היהודי את האידאולוגיה של ההשכלה. בעת ההיא צמחה "ספריית היהודים בנאורות". היא פנתה לקוראי גרמנית, יהודים ולא יהודים, ועסקה במכלול הנושאים שעמדו על סדר יומה של הנאורות הגרמנית והאירופית. בתווך התקיימה מעין ספרייה שלישית, "הספרייה המשותפת", ובה נכללו ספרים משתי הספריות האחרות, ספרים שפנו בו בזמן לקהל של יהודים ושל לא יהודים. שלוש הספריות הציגו נושאים חדשים, נשענו על מודלים ספרותיים חדשים, ונתנו ביטוי לתפיסת עולם שונה מהשקפת העולם התורנית. בניית ספריות אלו התקיימה תוך כדי מגע מתמיד עם התרבות הלא יהודית ועם הנושאים שעמדו על סדר יומה, והשתלבה בשינויים מרחיקי הלכת שהתחוללו בתרבות הספר ובשוק הספרים במערב אירופה ובמרכזה

בכלל, ובארצות הדוברות גרמנית בפרט. מעגלים הולכים וגדלים של קוראים יהודים נחשפו לספריות אלו, והן האיצו את תהליכי המודרניזציה בתוך החברה היהודית. מספר הטקסטים שהתפרסמו בהן התברר כגדול הרבה יותר מכפי שהנחנו בתחילה, והיקפו מגיע לכאלף כותרים. גם מעגלי הפעילות התרבותית והספרותית שהביאה ליצירתם, מאפייניהם ותחומי השפעתם, התבררו כרחבים הרבה יותר מכפי שסברנו מלכתחילה.

השימוש במתודולוגיה סוציו-היסטורית אפשר למחקר לשחזר את תהליכי האימוץ של רכיבים מתוך הרפרטואר של התרבות האירופית בכלל ושל התרבות הגרמנית בפרט, לעקוב אחר המקורות הטקסטואליים והתרבותיים העיקריים שעל יסודותיהם נבנתה הספרות היהודית המודרנית, ולעמוד על האופנים שבהם התמודדה ספרות זו עם נושאים שבעבר היו זרים לתרבות היהודית. המחקר עסק בהשלכות שהיו להתפתחויות אלו על הספרות היהודית המסורתית: זו נאלצה להגיב על צמיחתה של ספריית ההשכלה, ובשל כך חלו בה תמורות ושינויים מרחיקי לכת. המחקר בחן את התפקידים שיוחדו ללשונות השונות – לעברית, לידיש, לגרמנית, ואף ללשונות אירופיות אחרות, כגון צרפתית, הולנדית ואנגלית – שהטקסטים של ספריות ההשכלה נכתבו בהן. המחקר שחזר את תהליכי חדירתם לקהילות האשכנזיות המודרניות במרכז אירופה בסוף המאה ה־18 ובתחילת המאה ה־19, ועסק בתפקיד שמילאו בהאצת תהליכי ההתהוות של מרכזי ההשכלה במזרח אירופה. המחקר גם ביקש לעמוד על אופני התקבלותן של שלוש ספריות אלו במגזרים חברתיים, דוריים ומגדריים שונים – מסורתיים או משכיליים, גברים או נשים, ילדים או מבוגרים – ואת היחסים שבין הרכיבים השונים של תרבות הספר המודרנית: עיתונים מול ספרים, ספרים מודפסים מול כתבי יד, ספרות מקור מול תרגומים ומהדורות ישנות מול מהדורות מחודשות.

כחלק מן הפרויקט יצרנו מסד נתונים מקיף של תרבות הספר היהודי המודרני, סוכניה, אופני פעילותה ופרישתה הכרונולוגית והגאוגרפית. ממסד זה אפשר ללמוד על חדשנותה כתופעה מרכזית בהיסטוריה התרבותית והחברתית של היהודים בעת החדשה. כמה מן המאמרים בכרך מתבססים על מסד נתונים זה, שעובד באמצעות תוכנה משוכללת שפותחה במיוחד לצורך המחקר. בהיעדרם של ארכיונים היסטוריים של תרבות הספר היהודי בתקופה זו, התבססה התוכנה על שאלון ובו 174 שאלות. כמו מחקרים בסוציולוגיה של התרבות, התבסס המחקר על מספר רב של ראיונות. השאלון שחיברנו "עורך ריאיון", מטפורית כמובן, עם ספרי ההשכלה ומשתמש במידע שנכלל בספרים עצמם.

לתוכנה הוזנו נתונים על כאלף טקסטים, רובם בעברית ובגרמנית (לעתים גם ביידיש, בצרפתית, בהולנדית, באיטלקית ובלטינית), טקסטים שראו אור במרחב הדובר גרמנית. רבים מהם טקסטים נדירים ומקצתם אף טקסטים שלא היו מוכרים ושנמצאו תוך כדי המחקר, כמו לדוגמה כתבי היד שנתגלו במחלקה לכתבי יד אוריינטליים של הספרייה בברלין (Orientalischen Handschriftenabteilung in der Staatsbibliothek zu Berlin). מידע זה הוזן למסד אחרי ניתוח יסודי ומעמיק של כמה מן הספרים. בנוסף הוזנו לתוכנה נתונים על מאות הסוכנים היהודים של ספריות ההשכלה והנאורות – מחברים, מתרגמים, עורכים, מממנים ומפיצים – ונתונים על בתי הדפוס (בבעלותם של יהודים ושל לא יהודים) שפעלו בעשרות מרכזי דפוס ושהיו שותפים מלאים בפעילות של תנועת ההשכלה.

הנתונים שהוזנו לתוכנה באים מקשת רחבה של שאלות הנוגעות למחקר הספר המשכילי, והיקפם רחב הרבה יותר מפרטי מידע שכיחים כמו שם המחבר, מקום הוצאת הספר ושנת ההוצאה לאור. מסד הנתונים שהוקם כחלק מן הפרויקט כולל שאלות על נושאי הספר, המודלים שהוא התבסס עליהם, האישים שהוזכרו בו, נתוני הפיזיים-טיפוגרפיים, וכן ההקשרים שבהם הוא נכתב, הודפס והופץ. גם הנתונים הנוגעים למחברי הספרים נותחו והוזנו כדי להציג תמונה רחבה ומקיפה של זהותם ושל פועלם.² מאגר הנתונים כולל את שמותיהם של יותר ממאתיים יוצרים של ספרי השכלה, והרשימה כוללת לא רק את מחברי הטקסטים המקוריים אלא גם את המתרגמים, את המפרשים ואת העורכים, שהיו שותפים בתהליך היצירה של ספרי השכלה.

השאלות החדשות שהועלו אפשרו לפרויקט המחקר לבחון היבטים חדשים של הקורפוס שטרם נבחנו עד עתה לעומקם. שאלות אלו נגעו במנגנונים המודרניים שבהם השתמשו המשכילים להפצת הספר המשכילי ולהרחבת קהל קוראיו. המחקר הציג את "המפה הגאוגרפית" של תנועת ההשכלה, את הפרופיל של קהל קוראיה ושל ציבור יוצריה של ספריית ההשכלה, והצביע על מעורבותה בארגון החיים של קוראיה ועל היחסים המורכבים שבינה ובין הספרות היהודית המסורתית.

ממצאיו החשובים של המחקר נוגעים לגילויים של טקסטים לא ידועים וכן

2 היקף הנתונים הרב הקשה את השלמת העבודה על מסד הנתונים. מסד הנתונים הועבר לניהולה של המחלקה ליורדיקה בספריית אוניברסיטת פרנקפורט (<http://www.ub.uni-frankfurt.de/ssg/judaica.html>).

לתפוצתם של טקסטים מסוימים ולפרופיל של קוראיהם. מן הנתונים שנאספו על מהדורות ההמשך, עולה כי עם רבייהמכר של ההשכלה נמנים זמירות ישראל, המהדורה המשכילית של ספר תהילים (ברלין תקמ"ה-תקנ"א), ההגדה של פסח (ברלין תקמ"ה) בתרגום לגרמנית באותיות עבריות ובביאור משכילי, וכן המקראה להוראת העברית בית הספר ליהודה ליב בן-זאב (וינה תקס"ב, תקס"ו). עוד ממצא בולט של המחקר הוא החשיבות והמרכזיות של מודל הביאור, אולי המודל הטקסטואלי הבולט והמאפיין ביותר בספריית ההשכלה. ראשיתו של מודל זה במפעל הביאור של חמשת חומשי התורה – ספר נתיבות השלום (ברלין תק"ס-תקמ"ג) – שבראשו עמד משה מנדלסון והשתתפו בו משכילים רבים אחרים. המחקר מראה כיצד התפשט מודל זה עם השנים וכיצד יצרו על פיו משכילים אחרים במרחב הדובר גרמנית רבים מספרי ההשכלה. עוד ממצא חשוב של המחקר הוא ההיקף המרשים של השתתפות המשכילים בספריית הנאורות בתחומים מגוונים, כגון פילוסופיה (ברשימת הספרים הארוכה בולט ספרו של מנדלסון *Phaedon* מ-1767), מדעים (ספריו הרבים של הרופא מרקוס בלוך על חקר הדגים וספרים רבים אחרים) ואפילו שירה גרמנית (ספרו של אפרים קוה *Hinterlassene Gedichte*, שהתפרסם בציריך ב-1792 לאחר מותו של המחבר). כפי שכמה מן המאמרים בכרך שלפנינו מלמדים, ידעו הספריות היהודיות המודרניות שנוצרו בתקופה זו לנצל את האפשרויות הטכנולוגיות החדשות בעולם הדפוס ואת ההתפתחויות בשוק הספרים הכללי בכל הנוגע לדרכי המימון, לפרסום ולשיווק. בתקופה זו קמו, נוסף על מרכזי הדפוס הקיימים (שמקצתם הדפיסו את ספרי תנועת ההשכלה), מרכזי דפוס עברי חדשים. הם התמחו בייצור הטקסטים של תנועת ההשכלה, ובר בבר נוצרו התארגנויות חדשות ומנגנונים, שבאמצעותם פעלו סוכנים שפרסמו והפיצו את ספרות ההשכלה. כדי להבטיח את הביקוש לספרי ההשכלה ולבסס את המעגלים החברתיים שיחזקו את הפעילות השנויה במחלוקת של אנשי תנועת ההשכלה הקימו קבוצות של משכילים ארגונים שנועדו לתמוך בפעילות הספרותית המשכילית. ארגונים אלו יצרו זיקה בין גופים יצרניים – בתי דפוס, הוצאות לאור וחבורות וולונטריות – ופעלו לגיוס צרכנים פוטנציאליים של ספרי תנועת ההשכלה עוד קודם שיצאו לאור. בה בעת הם פעלו להעמדת אמות מידה ברורות ומנגנוני בקרה מודרניים, שלא היה להם תקדים בעולם הספר היהודי ושהיו אמורים להבטיח את טיבו ואת איכותו של הספר המשכילי. כן הם פעלו להרחבתה של רפובליקת ההשכלה ולעיגון יחסי הגומלין בין חבריה, ובינם ובין הקהילה היהודית כולה.

מאמרו של שמואל פיינר – "כי החל האמת להראות זרוע גבורתו נגד עוכריו": מגמות חתרניות בספריית ההשכלה בשלהי המאה ה-18 – עוסק במאמציהם של המשכילים להקים מסגרת ארגונית מקיפה ובעלת עוצמה ציבורית כדי להשיג לאליטה החדשה של הסופרים מעמד של השפעה באמצעות הפצת המילה הכתובה. מקרה המבחן שפיינר מתמקד בו הוא התארגנותם של משכילי ברלין בעשורים האחרונים של המאה ה-18 להקמת ספרייה משכילית חלופית באמצעות מיסודו של בית הדפוס העברי "חברת חינוך נערים". פיינר מתאר את אחד משיאיה של המתקפה המשכילית, שנועדה לפגוע במוניטין ובסמכות של האליטה הרבנית – חיבורו החתרני של שאול לזין מ-1789 מצפה יקתאל. הביקורת של הרפובליקה הספרותית של ההשכלה על המוגבלות של התרבות התורנית, מגמתה להרחיב ולעדכן את ארון הספרים היהודי וחתירתה לאוטונומיה של הסופר היהודי – יצרו מסלול עימות בעולם הספר היהודי בין משכילים למסורתיים וזרעו את זרעי "מלחמת התרבות" היהודית.

סופרי ההשכלה גם ביקשו לשנות את המודלים של אורחות חיי היהודים, ומקצת הטקסטים כללו הנחיות סמויות ואף גלויות לדפוסי התנהגות קונקרטיים. מאמרה של זהר שביט – "מה אתה עושה כשאתה קם בבוקר: תפקידה של 'ספריית ההשכלה' בשינוי הביטוס היהודי" – מתבסס על המושג "הביטוס" (כפי שטבעו פייר בורדיה, בעקבות נורברט אליאס) – מערכת של הנחיות המכוונות את התנהגות הפרט בתוך קבוצה מסוימת, ובה בעת ממלאות תפקיד בבירור הפרט והקבוצה מפרטים אחרים ומקבוצות אחרות. המאמר מנתח עדויות שונות על השינוי שחל בהביטוס של כמה מהיהודים ומתמקד בכתיסת טקסטים לילדים, שחברו על ידי המשכילים ושנועדו ברובם לתלמידים בבתי הספר של תנועת ההשכלה. מדובר בטקסטים שכללו הנחיות הנוגעות לפרקטיקות היום-יום, מקצתן סמויות ועקיפות ומקצתן גלויות וישירות, הנחיות שניתנו לילדים ולבני נוער יהודים ללמדם פרקטיקות וכללי התנהגות חדשים שהם אמורים לאמץ ולהפנים בארגון חיי היום-יום שלהם. מן המאמר עולה כי המשותף לכל הטקסטים היה הרצון ליצור ולהנחיל רפרטואר מוגדר של דפוסי התנהגות, שיהיו שונים מאלו שזוהו עם החברה המסורתית. נוסף על הנחיות ללבוש ולשמירה על ניקיון הגוף, כללו טקסטים אלו הנחיות בנוגע לשימושי השפה, להתנהגות הפרט במצבים שונים במרחב הפרטי ובמרחב הציבורי כאחד, לחלוקה ראויה של הזמן ולאופייה הרצוי של תרבות הפנאי.

דויד סורקין מציג במאמר "השכלה ואמנציפציה: דו"ח ביניים" מבט חדש

על המוטיבציות שעמדו מאחורי יצירתה של ספריית ההשכלה. בשובו לשאלה הקלסית על היחסים בין האמנציפציה ובין ההשכלה, הוא טוען כי האפשרות והתקווה לאמנציפציה האיצו את היווצרותה של רפובליקת הספרים של ההשכלה, ומוצא קווי דמיון בין תהליך זה ובין הדרך שבה האיצה המהפכה הצרפתית את התבססותה של הנאורות האירופית.

במאמר "הסכמות בספרות ההשכלה: מנגנוני תכנון ופיקוח על הספר בעולם היהודי" מתארת טל קוגמן את מאבקי השליטה בין המשכילים למתנגדיהם כפי שבאו לידי ביטוי בהסכמות. ההסכמות נעשו כלי נשק מרכזי במאבק האידאולוגי-תרבותי, ובשל כך התרחש בהדרגה שינוי במבנה ההסכמה, ברטוריקה שלה ובמשקל שיוחס לה.

מיסוד הספרייה המשכילית דרש את פעילותם של בתי דפוס שהתמחו בהוצאתה לאור. מאמרו של משה פלאי – "המלבה"ד הנכרי אנטון שמיד: מדפיס ספרי קודש וספרי השכלה" – בוחן את פעילותו הענפה של בית דפוס חשוב – דפוס אנטון שמיד בווינה. פלאי עוקב אחר מפעל הפרסום רחב ההיקף של המדפיס הלא היהודי, ומציג את תרומתו להעשרת ספריית ההשכלה ולספרייה היהודית בכללותה, תוך כדי מיקום פעילותו בהקשר ההיסטורי של תקופתו.

מאבקי התרבות ניכרו היטב בעולם הדפוס היהודי ובאו לידי ביטוי בעיצובו ובמאפייניו הטיפוגרפיים, ונושא זה עולה בכמה מן המאמרים (למשל במאמר של נטלי ניימרק-גולדברג על המביאים לבית הדפוס ובמאמר של טל קוגמן על ההסכמות; ראו להלן). מאמרו של חן הכהן – "גרמנית באותיות עבריות: כמה הערות על מערכת כתיבה היברידית" – יוחד כולו לעניין זה. כפי ששמו מרמז עוסק המאמר בתופעת הכתיבה הייחודית של גרמנית תקנית באותיות עבריות, שנפוצה בספריית ההשכלה ואף אפיינה חלק ניכר מיצירתה הספרותית. הכהן עוסק בשיקולים שהביאו את המשכילים לבחור בצורת כתיבה זו, ומסביר שההחלטה הטיפוגרפית נובעת מהכוונה לתת ביטוי לזהות היברידית חדשה, זהות יהודית-גרמנית, שהרכיב הגרמני היה חלק בלתי נפרד ממנה, בלי לוותר על הרכיב היהודי.

במרכז מאמרה של טל קוגמן – "מן הדפוס לכתב יד: עלונים ברפובליקת ההשכלה" – עומד אוסף של עשרות כתבי יד, רבים מהם מעוטרים ביד אמן בעיטורים צבעוניים. הם חוברו בידי כמה משכילים והיא גילתה אותם לא מכבר (כאמור, בספריית ברלין). אוסף זה מאיר על דפוסים תרבותיים חדשים שסיגלו לעצמם בני השכבה הגרמנית-יהודית האמידה. הם הזמינו כתבי יד אמנותיים לאירועים חגיגיים, כגון נישואים או ימי הולדת, וניתן ללמוד ממנו כיצד אימצה

האליטה הכלכלית היהודית של ברלין דפוסים מן החברה הלא היהודית, וכן על המגעים בין חוג המשכילים לאליטה הכלכלית של ברלין.

המאמר המשותף של חגית כהן ושל סטפן ליט – "מחוץ לחדר הקהל: פרסום ושיווק ספרים ברפובליקת ההשכלה" – נשען על שני מקורות עיקריים לשחזור מנגנון ההפצה של ספרות ההשכלה: מדור "בשורת ספרים חדשים" בכתב העת המאסף, ורשימות החותמים מראש על ספרי ההשכלה המובאות בספרים עצמם. מהניתוח של מדור "בשורת ספרים חדשים" ניתן ללמוד על מתודות הפרסום וההפצה של ספרות ההשכלה, על קהל היעד ועל היבטים כלכליים הקשורים בהפקת הספר המשכילי ובהפצתו, כגון מחירי ספרים. השיטה של מפעל ההחתמה מראש הבטיחה ליוצר הספר מימון לספרו, והבטיחה את קהל הקוראים (ובעיקר הקונים) שלו. פרסום רשימות החותמים בראש הספר נעשה לא רק כמחווה תודה לחותמים מצדו של המחבר, אלא גם כראייה למחבר על התמיכה שהוא וספרו זכו לה. כפי שעולה מן המאמר, ובהסתמך על הנתונים שנאספו במחקר שלנו, ניתן לקבוע כי רק חלק קטן מספרי ההשכלה שווקו בדרך זו; ייתכן כי מדובר בספרים שהיה קושי בהפצתם בגלל חדשנותם וחתרנותם. שיטת ההחתמה מראש השלימה למעשה את הפרסום ואת השיווק, שנעשה באמצעות המדור "בשורת ספרים חדשים", ויחדיו שימשו שתי השיטות דרך להתגבר על ההתנגדות של הממסד הרבני להפצתה של ספרות משכילית, ופעלו לביסוסן של מסגרות תמיכה חלופיות בספר היהודי המודרני.

מניתוח רשימות הקוראים במאמר של סטפן ליט, "רשימות של חותמים מראש (Pränumeranten) כמפתח לחקר ציבור הקוראים של ההשכלה", עולה תמונה לא צפויה בנוגע להיקפו ולאופיו של קהל הקוראים של הספרות המשכילית. מניתוח רשימות החותמים מראש, עולה כי הפריסה הגאוגרפית של מעגלי הקוראים היתה רחבה הרבה יותר ממה שמקובל היה לחשוב; ומה שבלתי צפוי עוד יותר – שבספרי ההשכלה התעניינו לא רק אנשי האליטה המשכילית אלא גם בני מעמד הביניים היהודי, שמצאו לנכון להשקיע את מיטב כספם ברכישת ספרי השכלה; גם קוראים מחוגים מסורתיים ואפילו נשים ונוצרים נמנו בין החותמים מראש.

אחד המקורות ההיסטוריים שהתגלו כבעלי חשיבות לשחזור הרגלי הצריכה של קהל קוראי הספר המשכילי הוא עיונונות שבהם צוין אינוונטר הספרים שהורישו נפטרים ונפטורות בני קהילות יהודיות שונות בסוף המאה ה-18 ובתחילת המאה ה-19. מאמרה של חגית כהן – "בין מודרנה למסורת:

התקבלותה של ספרות ההשכלה בספריות יהודיות פרטיות במרחב האשכנזי משלהי המאה ה-18 ועד לעשור השני של המאה ה-19 – מנתח את רשימות הספרים שנכללו בחלק מן העיזבונות. רשימות אלו מאפשרות לשחזר חלק מאוספי הספרים הפרטיים וללמוד על התקבלותם של ספרי ההשכלה בציבור היהודי. עוד שאלה שבה עוסקת חגית כהן נוגעת למהדורות ההמשך של ספריית ההשכלה. מן הקטלוגים שפרסמו מוכרי ספרים יהודים ניתן להתחקות אחר ממדי תפוצתם של הספרים במרכזי ההשכלה במזרח אירופה במאה ה-19 ואחר חיי ההמשך שלהם.

מאמרו של יהודה פרידלנדר – "דמות הקורא המשכיל בעיני סופרי ההשכלה כמשתקף בהקדמות ליצירותיהם בשלהי המאה ה-18 ובתחילת המאה ה-19" – מנתח את הפניות לקורא בספרי ההשכלה ומלמד כיצד תפסו מחברים משכילים את קהל קוראיהם, חושף את חששותיהם מפני תגובותיהם ומאיר את המרחק שנפער בין הקורא הרצוי לקורא המצוי.

מאמרו של יונתן מאיר – "יוסף פרל, ר' נתן מנמירוב והמצאת 'הספרים הקדושים'" – מנתח את האינטראקציה המורכבת של המשכילים במאה ה-19 עם קבוצה ייחודית בקהל היהודי – החסידים. המאמר מתאר את השבח החסידי, את היווצרותם של "ספרים קדושים" ואת הספרים שהמשכילים, ובעיקר יוסף פרל, העמידו מנגד. פרל הניח, במידה רבה של צדק, כי ספרי התורות החסידיות אינם מגיעים אל המון העם ההולך אחר הצדיקים; אבל משנדפסו שבחים על הצדיקים, הנהגות וסיפורי מעשיות, ואלו ודאי הגיעו אל קהל רחב הרבה יותר, נפתח הפתח לערעור מחודש של התנועה החסידית בדרך הספרותית. כנגד ל"ספרים הקדושים" (מונח המופיע תדיר בכתבי ברסלב), המחוללים שינוי בלבות המאמינים התמימים ומשמשים כעין תעמולה חסידית או דברי התעוררות לדבוק במעשה הצדיקים המתוארים בהם, הועמדו כתבים שמטרתם להסיר את מסווה הקדושה ואת קסם החסידות.

מאמרה של נטלי ניימרק-גולדברג – "יזמים בספריית ההשכלה: המביאים לבית הדפוס והפקת הספר המשכילי" – עוסק עוד בקבוצת סוכנים שמילאה תפקיד חשוב בהפקתם של ספרי תנועת ההשכלה ובהפצתם. אופייה של ספרות ההשכלה, שעסקה רבות ב"מחזור חומרים" תוך כדי הפקתם בלבוש משכילי חדש, חייב את מעורבותם של מביאים לבית הדפוס כשותפים מרכזיים בעשייה. המאמר עוקב אחר הפונקציות הרבות והמגוונות של המביאים לבית הדפוס – כמו בקביעת צורתם הטיפוגרפית או תוכנם של ספרי ההשכלה – ועומד על התפקיד המכריע שמילאו ברפובליקת ההשכלה.

כמה מן המאמרים עוסקים בהשתתפותם של אינטלקטואלים יהודים מודרניים לא רק בספריית ההשכלה היהודית אלא גם בספריית הנאורות הגרמנית הלא יהודית. במאמר "בהשכלה ומעבר לה: כניסתם של משכילי ברסלאו לרפובליקת הספרים הגרמנית" מתמקדת נטלי ניימרק-גולדברג במרכז אחד של ההשכלה, בברסלאו, ומתארת את היקף השתתפותם של המשכילים שהתגוררו בעיר זו בספריית הנאורות הלא יהודית. מאמרה מציג את פעילותם הספרותית של משכילים חשובים ושל משכילים לא מוכרים ואת הגוון המקומי המיוחד של ההשכלה בעיר זו, גוון שהתאפיין בשילוב המחויבות להשכלה היהודית עם המאמץ לתרום לשוק הספרים הלא יהודי ולהימנות עם אנשי הנאורות הגרמנית.

במאמר "ספרי מדע ופילוסופיה מאת יהודים בשנים 1700-1835: סקירה כריסטוף שולטה מנתח את רשימת הפרסומים של יהודים נאורים בתחום הפילוסופיה והמדע, ומראה כיצד לצד חיבורים בעברית ובגרמנית באותיות עבריות שפנו לקהל יהודי, בחרו רבים מן האינטלקטואלים היהודים לפרסם בשפות זרות מתוך ציפייה לזכות בהכרה כחלק מן הנאורות הכללית.

ויליאם היסקוט חקר את הקטלוגים של יריד הספרים בלייפציג בשנים 1740-1812, ובדק עד כמה השתמשו יהודים נאורים בערוץ זה להפצת פרי עטם ברחבי גרמניה. כפי שמראה היסקוט במאמר "הופעה והתבססות: ספרים של יהודים נאורים ושל משכילים בקטלוג יריד הספרים בלייפציג", הופעתם של סופרים יהודים בקטלוגים של יריד לייפציג ביססה את יצירתה של רפובליקת הספרים היהודית שלא בעברית, וכך קידמה את השינוי התרבותי הכרוך בהתפשטות השימוש בגרמנית כשפה המועדפת של יהודים נאורים ואף של משכילים.

16 המאמרים שנאספו בכרך זה מסכמים את המחקר הממושך שערכנו, ומציגים תמונה מקיפה של הדינמיקה שהולידה את התרבות היהודית המודרנית. המאמרים מציגים שאלות חדשות שכמעט לא נבחנו עד כה, ומציעים מסקנות חדשניות על דרכי פעילותה של רפובליקת ההשכלה הגרמנית-יהודית. בכללותן השאלות מניחות את היסודות לבנייתה של תמונה רעננה, מקיפה ומורכבת של ההיסטוריה של הספר היהודי בשלבי צמיחתה של תרבות יהודית מודרנית. מן המחקרים בכרך עולה תמונה רחבה מן המקובל של חוג היוצרים של ספריית ההשכלה ושל הסוכנים הרבים שהיו שותפים לתהליך היצירה הספרותית. אין צורך לומר שהמאמרים בכרך זה אינם ממצים את תולדות הספר היהודי בעת החדשה (נזכיר כי בין השאר התרחשה

מבוא

בד בבד פריחה מרתקת בתחום ספרי היידיש), וגם לא את כל ממצאי המחקר; אולם מותר לקוות שהכרך יהיה נקודת מוצא להרחבת המחקר בתרבות הספר ובמקומה בהיסטוריה היהודית המודרנית.

אוניברסיטת תל-אביב ואוניברסיטת בר-אילן,
סיוון תשע"ג (מאי 2013)